

Erdély tudományos élete az abszolútizmus korában az Erdélyi Múzeum-Egyesület¹ megalakulásáig (1859).

Előadás az E.M.E. Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának 1937. december 16-án tartott ülésén.

Tudományos életről csak ott lehet szó, ahol a tudomány művelése, tekintet nélkül arra, hogy eredményei tisztán elméletiek-e vagy gyakorlatilag is alkalmazhatók-e, nem egyes személyiségek kedvtelése és nem a véletlentől függ, hanem közügy, mégpedig nemcsak a közrebocsátás idejétől számítottan, hanem közügy még embrionalis állapotban is. Közügy már maga az eredmény felkutatására, kiderítésére irányuló személyes laboratóriumi kísérletezés, kutatás a természet öln, a földön, a föld alatt, vagy éppen a sztratoszférában, végül közügy az íróasztal mellett való elmélyedő gondolkozás és okoskodás is. A tudományos munka ilyen értelmű méltánylásához a közműveltségnek magas foka és széles rétegekre kiterjedtsége szükséges: olyan szellemi közösség, amely meg tudja adni a tudósnak a kutatáshoz szükséges feltételeket, s amelyiknek van tudata arról, hogy a tudomány eredményei a nemzeti és emberi művelődés legtartósabb kincsei még akkor is, ha nemzetközieknek látszanak, avagy teljességgel elvont természetűek. Az ilyen közművelődéssel bíró közösség megadja a tudósnak a nyugalmas anyagi függetlenséget, szervez a tudományos kutatás számára gyűjteményeket, létesít tudós intézeteket. Ily viszonyok közt aztán a tudós a közönség előtt nem csoda-bűvész (Hatvani), nem különc (Bolyai Farkas), nem értik félre (Apáczai), és nem kallódik el az ismeretlenség homályában (Bolyai János), hanem megalakul a tudósoknak olyan közössége és társasága, amelynek létjogosultságot épen az ad, hogy tagjait megvédi az elszigeteltségtől, a sivár elsőkélyedéstől, megkíméli felesleges erőfogyasztástól, gondoskodik az elért eredmények nyilvántartásáról, terjesztéséről, az érdem elismeréséről. Ily viszonyok között lehetséges oly tudománypolitika, amely a tudományos kutatás öncélúságát és szabadságát is tiszteletben tartja, de ugyanakkor a közösség életét gyakorlatilag érintő időszerű kérdések megoldásáért is sürgősen elvégzendő feladatul tűzi ki. Helyes tudománypolitika esetében senki sem

¹ Az Egyesület fennállásának háromnegyedszázados évfordulója alkalmából, ünnepi közgyűlést tartott és Emlékkönyvet adott ki. Az érdeklődők az Emlékkönyvben (*Az Erdélyi Múzeum-Egyesület háromnegyedszázados tudományos működése*. Cluj-Kolozsvár, 1937.) találnak bővebb tájékozódást.

nyegléskedhetik azzal, mint egykor a Mátyás tudósa, hogy tud kulcslyukon át borsószemét hányni, de a közönség sem kíván a tudósoktól horoszkópot, alchimiát, babonát, mint Madáchnál Keplertől. Ahol a tudományos munka nem közügy és nem ily értelemben közügy, ott tudományos életről bajos beszélni.

Az erdélyi magyarság közművelődési viszonyai s így tudományos élete is ettől az eszményi színvonaltól nagyon is távol állanak és álltak. Hiszen nagyon kevés nemzet sorsa alakult oly szerencsésen, hogy közművelődési eszményeit hiánytalanul megvalósíthassa. A kevésszámú erdélyi magyarság, fajának s az európai kultúrának is egyik legkelebbebbre helyezett bástyaloka, épen nem részesült ebben a kedvező történelmi alakulatban. S mégis az erdélyi magyarság a szellemi műveltség terén is a legrégebb időktől kezdve derekasan közremunkált. Volt viszonylag nagyszámú és jó elemi és középiskolája elannyira, hogy már a XVII. század közepén egy félreértett és sokat üldözött fia, Apáczai Csere János, olyan köznevelési programot tűzhetett ki halaszthatatlan feladatnak, amelyhez fogható Széchenyiig más senki sem. Apáczai követeli a tudományok nemzeti nyelven művelését, s erre mindjárt példát is adott *Encyklopaedia*-jával. Követelte, hogy legyen mindenütt jó iskola, jól készült, lelkiismeretes tanítókkal. Személyileg erre is példát mutatott. A falusi iskoláktól fel az academicum collegiumig (tudományegyetem) mindenütt megjelöli a bajokat, a hiányokat, a tennivalókat. Ha csak rajta állott volna, bizonyosan ezekben is nyújtott volna személyes működésénél tovább terjedőleg is gyakorlati példát, de mert csak szegény, félreértett tanár volt, csupán életét áldozhatta fel eszményeiért. Közoktatásunk csak lassan s hosszú időközök rendjén kifejlődő fokozatokban válhatott általános, ingyenes és kötelező népoktatássá. Ami pedig az Apáczai academicum collegiumát illeti, bár voltak Erdélynek kiváló főiskolái, de ezek felekezeti jellegűek voltak és maradtak, hol a tudományt szakszerűleg és gyakorlati céllal adták elé és tanították. Valóságos tudományos főiskola, tudományegyetem, az Apáczai elgondolása értelmében csak két hosszú évszázaddal utóbb, 1872-ben létesült Erdélyben.

Tudósokban, tudományos törekvésekben mégsem volt hiány. Az erdélyi magyar ifjúság nagy számban kereste fel az olasz, holland, német és más egyetemeket, hogy itthon szerzett ismereteit kiegészítse és betetőzze. Különösen a református egyház körében fejlődött állandó gyakorlattá az a szokás, hogy a tehetségesebb ifjak valamelyik iskola, legtöbbször valamelyik bőkezű patrónus kegyességéből, utóbb rendszeres külföldi alumneumokon két-három évig hospitáltak Nyugat-Európa híres egyetemén, kiváló tudósainál. S ha van is valami igazság Kármánnak abban a vádjában, hogy ezek az ifjak külföldről nagyon sokszor nem hoztak egyebet haza, csak szőke feleséget és egy hosszú nyakravalót, és ha Kármán személyes tapasztalat alapján állítja is, hogy ez ifjak itthon csendes parókiájukra kiérve elvadultak, elméjük megtompult, erkölcsük hozzáegyeneseedett a hallgatókéhoz, hogy külföldi formájukból kivetkőzve, karcsúságukat felcserélték potrohossággal,² mégis e külföldet járt ifjakból

² Kármán József: *A nemzet csinosodása*. Abafi kiadása, 88. l.

került ki az erdélyi politikusok, diplomaták és tudósok gazdag és érdemes névsora. Hogy könnyen beállhat az elszigetelődés, az elkallódás, azt az erdélyiek is többen észrevették. Bod Péter volt az első, aki előbb egy Rádaihoz intézett levelében (1756. szept. 20.), majd egyháztörténelme előszavában (1760.) nyomtatásban is eljut arra a gondolatra, hogy jó volna „valami literata societast, tudós emberekből álló Magyar Társaságot” felállítani. És nem hiába nevezte el Benkő József a XVIII. századot a tudományok aranyszázadának, mert e század végén Erdélyben is nevezetes és eredményes lépések történtek a tudományos szervezkedés terén is. Ilyen elsősorban az Aranka György fáradhatatlan buzgalkodására létesült s különböző nevek alatt (Nyelvművelő, Kéziratkiadó stb. Társaság) működő tudományos célú szervezkedés. Végleges formát nem tudott ugyan öltetni egyik sem, főként az uralkodó érzéketlensége miatt, de még ideiglenes szervezetségükben is eredményesen működtek.³

Ahol vannak tudósok, és ahol ég a tudósokban a tudományos munka után való vágy, ott — még ha szóhévelyező és iskolás is a tudományművelés, — szokott lenni valamilyen tudományos gyűjtemény, elsősorban könyvtár.

Az első könyvtárakat Erdélyben az egyház keretében kell keresnünk. A legrégebb erdélyi adatok a XIV. századig mutatnak vissza. A nagy-szebeni plébánia könyvtárát mintegy kétszáz kötetből állónak, tehát abban az időben az egyik leggazdagabb plébániai könyvtárnak mondják adataink Hasonlóképp említés van a Domonkos-rend nagyszebeni könyvtáráról is. A reformáció, de még inkább a könyvnyomtatás feltalálása a multhoz képest tömegesen hozta forgalomba a könyvet. Többé már nemcsak egy, legfőlebb néhány példányszámban jelent meg a könyv, hanem sokszorosítva, és nemcsak dúsgazdag világiak, az egyházi rendek és intézetek gyűjtötték és használták, hanem az iskola, az egyesek, a köz. A XVI. század vándornyomdászai árucikként ponyvára is kiviszik a könyvet. Nagyszebenben 1529-ben, Brassóban 1530-ban, Kolozsvárt 1550-ben keletkezik az első, a Heltai-féle s 1581-ben a második (jezsuita) nyomda. Ugyancsak a XVI században Gyulafehérvárt is volt állandó nyomda. A tömegesen forgalomba hozott könyvet gyűjteni kezdték, különösen a protestáns iskolák, de a katolikusok és egyesek is. Bethlen Gábor és I. Rákóczy György tudomány- és könyvszeretete közönségesen tudva van. Van emlékezés arról is, hogy Bethlen Gábor, Erdély Mátyása, lépéseket tett az akkor már szétszóródott Corvinák megszerzése és összegyűjtése ügyében.

Az e korban keletkezett könyvtárak közül egyik-másik megszűnt, szétszóródott, mint a kolozs-monostori apátságé és a Báthori István alapította kolozsvári jezsuita főiskoláé.⁴

A ma is fennálló erdélyi könyvtárak között történetileg kimutathatóan legrégebb a kolozsvári unitárius kollégiumé, melynek eredete a közép-

³ Ezeknek bő irodalmát adja Pintér: I. k. 110—11, Ványi: Magyar Irod. Lexikon, 256—57. l., és Perényi J.: Irod. tört. Köz. 1918. 157—58. l.

⁴ E könyvtár alapanyaga ma is megvan a kolozsvári Lyceum-könyvtárban, amelynek alapítási éve: 1579. (Szerkesztő.)

korba, a XIV. századig vezethető vissza. A többi gyűjtemény keletkezési sorrendje:

1. brassói ág. ev. főgimnázium ⁵ könyvtára	1544.
2. beszercei ág. ev. főgimnázium	1550.
3. nagyszebeni ág. ev. főgimnázium	1592.
4. szászvárosi ref. Kún kollégium	XVI. sz. második fele
5. csíksomlyói ferencendi	1605.
6. nagyenyedi Bethlen-koll.	1622.
7. zilahi Wesselényi-koll.	XVII. sz. első fele
8. kolozsvári ref. koll.	XVII. sz. közepe
9. székelyudvarhelyi ref. koll.	1670.
10. segesvári ág. ev. főgimnázium	1692.
11. nagyszebeni állami főgimnázium	1692.
12. kézdivásárhelyi róm. kat. főg. könyvtára, régiségtára és természetrajzi gyűjteménye	1696.
13. medgyesi ág. ev. főgimn. könyvtára	XVII. század
14. marosvásárhelyi róm. kat. főgimn. könyvtára és természetrajzi gyűjteménye	1708.
15. marosvásárhelyi ref. kollégium könyv- és régiségtára	1718.
16. szamosújvári örmény kat. egyh. könyvtára	1725.
17. fogarasi ferencendi egyház	1730.
18. szilágysomlyói minoritarendi egyh.	1735.
19. gyulafehérvári róm. kat. papnöv.	1753.
20. balázsfalvi gör. kat. érsekségi és főgimnáziumi könyvtár	1763.
21. kolozsvári egyetemi könyvtár	1774.
22. nagyenyedi Bethlen-koll. természetrajzi gyűjteménye	XVIII. sz. közepe
23. kolozsvári róm. kat. főgimn. könyvtára	XVIII. sz. második fele
24. székelykeresztúri unitárius főgimn.	1793.

Ha ez adatokhoz még hozzávesszük az Aranka György törekvését, melynek eredményeül tekinthető, hogy az 1791. erdélyi országgyűlés törvénycikkét alkotott, melyben az akadémiai (tudós társaság) és a múzeális gondolat (kéziratban levő történeti művek kiadása) egyaránt helyet foglal; ha emlékezetbe idézzük, hogy a XVIII. század végén egyszerre három hatalmas könyvgyűjtemény létesül, ú. m. a marosvásárhelyi Teleki-téka (1798.), a gyulafehérvári Battyhányeum (ugyancsak 1798.) és a nagyszebeni Bruckenthal-Múzeum: akkor megállapítható, hogy Erdélyben a múzeális gondolkodás és múzeumszervezés nemcsak régi, de ha lassú ütemben is, folytonosan tovább fejlődött. A XVIII. század végén Erdélyben a Bethlen-kollégiuméval már négy olyan nagy gyűjtemény van, amelyik mind mennyiségre, mind belső értékre nézve még a Bécsset többször megjárta s így hozzáértő Kazinczyt is kellemesen lepte meg erdélyi utazása alatt.

⁵ Az ág. ev. német és g. kat. román gyűjteményeket a teljesség kedvéért soroljuk fel.

Ezek közül a nagyenyedi Bethlen-kollégium gyűjteményei 1849-ben nagyrészt elpusztultak. A másik három gyűjtemény, a Teleki-téka, a Batthyáneum és a Bruckenthal-Múzeum azonban nagyobb kárt nem szenvedve, érték meg az abszolutizmus éveit.

Kétségtelen, hogy e gyűjteményeket modern értelemben közgyűjteményeknek nem tekinthetjük, különösen nem az iskolai és egyházi gyűjteményeket, amelyek nem voltak nyilvánosak, közhasználatban nem álltak. De viszont tisztán iskolai gyűjteményeknek sem lehet azokat minősíteni, hiszen a szemléltetés csak a legújabb idők didaktikájában jutott érvényre, így a tanulók közvetlen érdekét szolgáló gyűjtemények száz évnél nem régebbiek. A legrégebb tisztán ifjúsági könyvtárról, a kolozsvári ref. (1830) és unitárius kollégiumok (1840) történetéből tudunk. A többi iskolák ifjúsági könyvtára és gyűjteményei mind a legújabb időkből valók. A régebbi könyvtárak legtöbbször elsősorban a külföldet járt professzorok tudományos munkásságának voltak segédeszközei és támogatói. Valószínű azonban, — gondolva az egyes felekezetek keretén belül fennálló kapocsra és érintkezésre, — hogy e könyvtárakat nemcsak a helyben élő professzorok és rendtagok használták, hanem a közel-vidék tudománykedvelői is innen kérték és kapták meg azokat a műveket, amelyek kutatásaikban a szükséges útbaigazítást megadták s tudományos érdeklődésüket kielégíthették. Nálunk akkor még ismeretlen volt a mai különféle múzeum-típus és nyilvános könyvtár; valamennyit az iskolák és egyházak könyvtárai helyettesítették. Éppen azért, bár az adatok csak négy esetben (kézdivásárhelyi róm. kat., marosvásárhelyi ref. és róm. kat., végül a nagyenyedi ref.) említenek a könyvtáron kívül másfajta gyűjteményt is, valószínű, hogy másutt is volt még másnemű gyűjtemény (érmek, tört. ritkaságok és egyéb érdekes tárgyak). S az is áll, hogy könyvek adományozása már a legrégebbi időben is előfordul, tehát e gyűjtemények, bár kezdetleges értelemben, gyűjtőhelyeknek is tekinthetők, nyilvános közgyűjteményeket pótoltak, a tudományos kutatást szolgálták.

A Teleki-téka, a Batthyáneum és a Bruckenthal-Múzeum azonban már az alapítók rendelkezése értelmében, jogilag is és az alapítás évétől kezdve közgyűjtemény, közhasználatra rendelt intézet. Nem a nemeslelkű alapítókon múlt, hogy alapítványaik (értem különösen a Teleki-tékát és a Batthyáneumot) egészen a legújabb időkig, sőt napjainkban is a valóságos közhasználat, a nyilvánosság számára szinte hozzáférhetetlenek maradtak. Az alapítók a tulajdonjogot megkötötték, de nem a használatot. Mindhárom gyűjteményt egyéni kezdeményezés, személyes áldozatkészség hozta ugyan létre, de a közszükséglet szolgálatára és kielégítése végett.⁶

⁶ A Teleki-téka (a gróf Teleki család hitbizományi könyvtára) mintegy 30.000 könyvből (köztük egy Corvin-Kódex; Tacitus; számos incunabulum, unicum és hungaricum), továbbá nagymennyiségű s értékes kéziratból áll. Bibliográfiáját l. *Magyar Minerva*. V. k. 387. l. Gulyás Károly: *Gróf Teleki Sámuel könyvtáralapítása*. Pásztortűz 1925. 236. l. Teleki Domokos gróf: *A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története*. Erdélyi Múzeum, 1930. 313. l.

A gyulafehérvári Batthyáneum tulajdonosa a r. kat. egyházmegye. Részei: 1. könyvtár (mintegy 35 ezer kötet; köztük nevezetes kódexek, incunabulumok, unicumok és

E nagy alapítók egyéni példaadása másokat is vonzott. Gróf Kemény József és Sámuel adománya és ajánlata 1842-ben arra készítette az erdélyi országgyűlést, hogy ismét törvénycikket alkosson egy tudományos gyűjtemény, az Erdélyi Országos Múzeum felállításáról. Ez a törvénycikk a múzeummal összekapcsolta az országház és a színház építését és fenntartását is. Tehát egyszerre több fontos, de nagyon is nehéz függő kérdést igyekezett megoldani, akárcsak az 1790/91. erdélyi országgyűlés XLV. articulusa, amely azonban a múzeumot csak egy tudós társaság megszervezésével kötötte volt össze. Most az akadémia eszméjét az országgyűlés kikapcsolta, helyesebben bizottmányhoz utalta s helyelte az országház és színház ügye került tárgyalásra. Az 1843. január 13-án felterjesztett törvénycikk azonban 1791-i elődje sorsára jutott, szentesítést nem nyert. Így az erdélyi magyarság tudományos törekvéseit másodszor is hajótörés érte az uralkodó idegenkedése, illetőleg most főleg a szászok ellenzése miatt.⁷ Tény, hogy az erdélyi magyarságnak a XIX. század közepén még nem volt tudományegyeteme, nem volt semmiféle tudós társasága, nem volt semmiféle tudományos folyóirata. Tudományos közgyűjteménye is, az iskolai gyűjteményeken kívül, csak kettő: a marosvásárhelyi Teleki-téka és a gyulafehérvári Batthyaneum. A Bruckenthal-Múzeum *erdélyi* közgyűjtemény ugyan, de *szász* nemzeti vagyon, noha természetesen állományának egy része tisztán magyar vonatkozású. De még a két előbb említett magyar gyűjtemény sem mondható modern közgyűjteménynek. Nemcsak azért, mert egyiknek egy család, a másiknak meg egy felekezeti volt a tulajdonosa, tehát a magyarság egyelemének felettük rendelkezési joga nem volt, hanem azért, mert mindkettő a közösség használata elől, az alapítók szándéka és akaratnyilvánítása ellenére, egészen a legújabb időkig el volt zárva. Holt gyűjtemény, raktár volt mindkettő. Az alapítók

hungaricumok; gazdag levéltári anyag). 2. a régiségtár (2200 éremmel, mely letétként az Alsófehérvármegyei Történeti, Régészeti és Természettudományi Társulat múzeumában van elhelyezve). 3. természettajzi gyűjtemény (állománya mintegy háromezer db. ásvány, kőzet és kagyló). 4. csillagvizsgáló (nagy része 1849-ben elpusztult). 5. egyházművészeti múzeum. (Ez utóbbit 1912-ben alapította gróf Majláth Gusztáv püspök, az előbbieket a könyvtárral egyidősek). Bibliográfia: Magyar Minerva, V. k. 252. l

A báró Bruckenthal-Múzeumot a XVIII. század második felében alapította báró Bruckenthal Sámuel, Erdély gubernátora. A tulajdonjogot és a patronátust családjának kihaltja után (1872) a nagyszzebeni ág. ev. gimnázium örökölte az alapító rendelkezései értelmében. Részei: 1. könyvtár (mintegy 130 ezer kötet, melyben bennefoglaltak a kolozsvári egyetem felállításakor felosztott nagyszzebeni jogakadémiai könyvtár is. Ősnyomatványokban, unicumokban gazdag); 2. régiségtár és iparművészeti gyűjtemény (6.000 darab régiség, 56.000 darab érem); 3. szépművészeti gyűjtemény (mely áll 26 szobában kiállított mintegy 1.500 darab nagyrészt eredeti hazai és külföldi származású képből és szobormásolatból); 4. természettajzi gyűjtemény (mintegy 4.000 darab ásvány). Az irodalmat l. *Magyar Minerva*, V. k. 433. l., dr. Wühr H.: *A nagyszzebeni báró Bruckenthal-Múzeum*. Pásztortűz, 1926. 295. l. és R. Csaki: *Festschrift zur Erinnerung an den 200 Geburtstag seines Stiefers*. 1921.

⁷ A bibliográfiát l. a 3. sz. jegyzetben, különösen pedig Szilágyi Sándor: *Az Erdélyi Múzeum előzményei c. tanulmányát*. Budapesti Szemle 1859. 325—348. l.

után következő tulajdonosok az állományt nem fejlesztették. A meglévő állomány további rendezésével, tárolásával, katalogizálásával nem foglalkoztak. A nagyközönség e gyűjteményeket nem használhatta, meg se tekinthette. Még a tudósoknak is külön engedélyért kellett folyamodnia, s ha az engedéllyel kezében kopogtatott, zárt ajtókat talált, mert a gyűjtemény őret legnehezebben épen a gondjaira bízott tárgyak között lehetett megtalálni.⁸

Mije volt hát a szabadságharc előtt élő erdélyi magyarságnak a tudományos élet kifejlődéséhez szükséges feltételek közül? Semmije? Nem, ellenkezőleg sok kincs volt birtokában. Ilyen elsősorban tehetsége és hivatottsága a tudomány művelésére. Az erdélyi magyarság a legrégibb időktől fogva, a kolozsvári Nicolaus de Mirabilibuson kezdve, mindenkor dúsán termelte a tudós koponyákat, kik itthon és külföldön a tudomány díszei voltak. A tudós férfiak hosszú és gazdag sorozata mellett megvolt az erdélyi magyarságban a közszabadságnak fejlett érzéke és vágya, ami nélkül tudvalevőleg lehet ugyan virágzó évtizedeket, tudós fénnel körülövezett fejedelmi háztartásokat teremteni, de nem lehet biztosítani a tudomány állandó és egyenletes fejlődését, hogy abból a közműveltség is állandó tápláló forráshoz jusson. És volt az erdélyi magyarságnak viszonylag elég magas, elég általános és régi időkig visszanyúló közoktatása. Erdélyben, nyilván a protestánsizmus hatása alatt, egyik felekezeti sem tekinti befejezettnek az egyházközösségé szervezkedést, ha a templom mellett nincs iskola, ha a pap vasárnapi igehirdetését nem készíti elő és nem egészíti ki hétköznapiakon a mester nevelő hatása. A hosszabb-rövidebb ideig működő pártikulákon kívül Kolozsvárt három (r. kat., ref. és unit.), Marosvásárhelyt és Székelyudvarhelyt két-két (r. kat. és ref.), Nagyenyeden, Gyulafehérvárt, Szászvároson, Kézdivásárhelyt, Zilahon stb. egy-egy középiskola nagytudományú tanárikara hintegette évszázadokon át a tudomány magvait. Kolozsvárt sem a Báthoriak, sem a Mária Terézia főiskolája valóságos egyetemmé nem tudott ugyan kifejlődni, de a kir. lyceum jogi és orvossebészeti tanfolyama, valamint az enyedi Bethlen-kollegiumnak állandóan működő teológiai, jogi és bölcsészeti akadémiaja, — hogy a többieket ne is említsük, — már magát a tudományt művelték, ha abban gyakorlati és felekezeti szempontok is érvényesültek.

Az Apáczai, Bod Péter és Aranka György törekvései, a Teleki-könyvtár és Batthyáneum alapvetése s végül az 1790/91-i és az 1842/43-i erdélyi országgyűlés szentesítést nem nyert törvénycikkei mind-mind arra mutatnak, hogy az erdélyi magyarság felfogásában a tudomány a bonum publicummá-érés időszakába jutott. Ha a bécsi udvar felől nem hűvös fagy, csupán egy kis meleg szellő árad, akkor az erdélyi magyarság tudományos élete a gyakorlatban is közüggvé, közvagyonná érett volna.

⁸ A Batthyány- és Teleki-tékek fényesnek ígérkező útját alapítójuk halála homalyba takarta; ezek nélkülözték a nyilvánosságot, meg voltak fosztva tehát az élet minden feltételétől, — ismétli többek között Erdélyi Pál is, az E.M.E. főitkára és az Egyetemi Könyvtár igazgatója, ugyanazt, amit szinte száz évvel korábban már Kazinczy is észrevett. L. *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Évkönyve*. 1911. 16. l.

Igy azonban csak Vörösmarty gondolatát idézhetjük: ész, erő és annyi szent akarat sorvadozott el hasztalan.

Ami azonban a szabadságharc leveretése után történt, már nem is sorvadás volt, hanem maga a halállal szomszédos földrengés. Az erdélyi magyarság tudományos élete az abszolutizmus kezdetén pillanatnyilag a lehető legmélyebb fokra omlott alá. Középiskolái, ahol a tudományos gondolkodás csirái tenyésznek, feldúlva, felperzselve, romokban heverték, mint a nagyenyedi Bethlen-kollégium. Tanárok, tanulók bujdostak, szét-szóródtak. Nagyenyeden 1849-ben a tanulók összes létszáma, a régebbi nyolc- és kilencszáz helyett, összesen csak 8-at tett ki, a következő 1850—51. tanévben is csak 20-at; Székelyudvarhelyt csak 1850. április 1-én lehetett megkezdeni a tanítást; Zilah 8 osztálya lepadt 6-ra. Az abszolutizmus az iskolák magához térését újabb és újabb nehézségekkel akadályozta. Ki kellett mutatni, hogy van-e elegendő alapítvány a zavartalan működéshez. Máskor meg a kormány a szerinte megbízhatatlan tanárokat tiltotta el a működéstől, mint Zilahon Sámi Lászlót, s fosztotta meg ezzel az iskolát a legkiválóbb tanerőktől. Hasonló elbánás alá esett a főiskolai oktatás, még a teológiai is. Hosszas vajudás után 1862-ben a marosvásárhelyi ref. kollégiumban létesült ugyan jogi tanfolyam is, de ez csak 1867-től kapta meg a nyilvános jogakadémiai rangot és elismertetést. A kolozsvári sebészeti főiskola is csak tengődött. Ellenben a kormány Nagyszebenben németnyelvű jogakadémiát állított fel. Ha az iskolai élet is csak kínlódott, a tudományos élet teljesen megszűnt. A régi munkások elkedvetlenül félbehagyták a tudományos kutatást, újabb nemzedéket pedig ily körülmények között alig lehetett remélni. A nyilvános szellemi élet teljesen elnémult, kemény cenzúra nehezédett a sajtóra, s a szervezeten magyarság vágyakozása szakadozott sóhajokban szállt szerte.

*

A zord időt minden megszenvedte: személyek és intézetek egyaránt. A füstölgő romok között csupán az említett három gyűjtemény, a marosvásárhelyi Teleki-téka, a gyulafehérvári Batthyáneum és a Bruckenthal-Múzeum maradt meg úgy-ahogy sértetlenül. Egyébként mindenütt rom- emlékek heverték szerteszét. De épen a romemlékek szeretete, a továbbpusztulástól való aggodalom, az erdélyi történelmi emlékek további elkallódásától való félelem, röviden: a mult megbecsülése készítette megmozdulásra az erdélyi magyarságot, hogy megszervezze az *Erdélyi Múzeumot* 1859-ben. Az abszolutizmus első évtizedének egyetlen, de nagyszerű alkotása az Erdélyi Múzeum. Erre irányult minden törekvés. Minden más kísérlet és próbálkozás a tudományos élet terén elszigetelt, egyéni jelenség, s bármily tiszteletreméltó volt is önmagában, jelentőségében eltörpül az Erdélyi Múzeumé mellett.

E tiszteletreméltó egyéni alkotások között első helyen kell fölemlítenünk Kővári László tudományos munkásságát. Kővári páratlan munkabírással és sokoldalú történelmi ismerettel, soha nem lankadó kedvvel és szeretettel írt és közölt cikkeket és tanulmányokat, különösen Erdély multjáról a legkülönfélébb lapokban, folyóiratokban, albumokban, nap-

tárakban.⁹ Könyvalakban is jelent meg ebben a korban a következő öt műve: 1. *Erdély régiségei*. 1852. XVI. 290 l.; 2. *Erdély földje ritkaságai*. 1853. 264 l.; 3. *Erdély nevezetesebb családai*. Kolozsvárt, 1854. 279 l.; 4. *Kisebb munkái*. I—II. köt. (216+212 l.) Kolozsvárt, 1857; 5. *Erdély történelme*. I—II. köt. (XXVIII+174 és XXIV+158). Kolozsvárt, 1859. Kővári nagy hatásának titka abban állt, hogy a történelemnek mindig arról a kérdéséről írt, amelyik az erdélyieket pillanatnyilag legjobban érdekelte. Akik tévedéseket, hiányokat, fogyatkozásokat vetnek Kővári szemére, — mondja Márki Sándor, — gondolják meg, nem ejtenének ők maguk is súlyosabb hibákat, ha tizenhét esztendeig *ilyen* körülmények között kellene dolgozniok. Kővárinak pedig a szó szoros értelmében dolgoznia kellett, mert a csüggedéstől mentette meg azzal az erdélyi magyarságot, hogy Erdély történelmét megírta, hogy a fényes multat a jövőbe vetett bizalom alapjává tette. Az ötvenes években ő volt Erdélynek legmunkásabb történetírója, aki fölrebentette a száraz ágon hallgató ajakkal csüggedt madarakat, szembeszállt a cenzúra ezer veszedelmével s jóformán egymaga végezte az erdélyi történetírás föladatait. Életének ez a legnagyobb érdeme.¹⁰

Ugyancsak Erdély multja szólalt meg az *Erdélyi Történeti Adatok* című vállalatban, melyet gróf Mikó Imre indított meg és szerkesztett (I—III. köt.¹¹ 1855—58). E gazdag és becses okmány- és forrásközlemény új fényt vetett a multra. Ma is nélkülözhetetlen, a maga korában meg épen szomjúságot üdítő becses olvasmányul szolgált. Honismertető tudományos mű volt Benkő Károlynak: *Csik-, Gyergyó- és Kászon-székek leírása* (Kolozsvár, 1853) c. alapos műve.

Nem a mult, hanem Erdély jövőjének fürkészése szólalt meg báró Kemény Gábornak, a későbbi miniszternek, *Nemzetek fejlődése* c. cikksorozatában 1856-ban. Vitatkozó jogtörténeli és politikai mű ez, Eötvös Józsefnek a XIX. század uralkodó eszméiről írt nagy művét, ennek a magyar államra veszélyessé válható tételeit cáfolja „Ha Eötvös túlságosan ragaszkodik a faji distincióhoz, Kemény viszont túlságosan sokat ad a történelmi háttérre.”¹² Bizonyos, hogy e mű megérdemelt figyelmet keltett még azoknál is, akik a fiatal és komoly készültségű szerző következtéseivel nem értettek egyet. (Sámi László szállt hosszabb cikksorozatban síkra Keménnyel szemben.)

Ha még fölemlítjük a Finály—Kovácsi—Régeni—Vass szerkesztette, s utóbb csak *Finály* néven emlegetett kitűnő, a mai napig is legteljesebb *Latin-magyar szótárt* (Kolozsvár 1858), akkor körülbelül felsoroltunk

⁹ Működésének pontos könyvészetét l. Köblös Zoltán: *Kővári László irodalmi munkássága*. Erdélyi Múzeum, 907. 336—39 l.

¹⁰ A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott *Emlékbeszéd*ek. XIV. k. 12. sz. 44. l.

¹¹ A IV. kötetet már az E. M. E. adta ki.

¹² György Endre: *Emlékbeszéd báró Kemény Gábor felett*. Emlékbeszédok VIII. k. 4. sz. 15. l.

minden fontosabb, Erdélyben megjelent tudományos művet az Erdélyi Múzeum megalapításáig terjedő tíz esztendőből.¹³

A többi mű, ami ebben a korban jelent meg — 1856-ig mindössze 20 — vagy tankönyv volt, mint Brassai Számító Szokrátese és Kőváry Györke könyvtára, vagy a gyakorlati életet szolgálta, mint Korbuly János *Méhész Könyve*, Berde Áron gazdasági és Finály Henrik kereskedelem-, pénzügyi munkácskája. Tehát ezek a tudományos művek sorában számításba nem jöhetnek, bármennyire közszükségletet szolgáltak is megjelenésük idején.

Az Erdélyi Múzeumtól teljesen független kezdeményezés volt a Mentovich Ferenc szerkesztette *Marosvásárhelyi Füzetek* c. tudományos és szépirodalmi folyóirat 1858—59-ben négy, illetőleg hat füzetben. A folyóirat tudományos cikkeit Mentovich, Dózsa Dániel, Székely Ádám, báró Kemény Gábor, B. assai, Szabó Samu és Szilágyi Sándor írták. Ma már e cikkek álláspontja túlhaladott, de abban a korban a legújabb eredményeket közölték, s így a tudományos jelzőt föltétlenül megérdemlik. Különbösen is ez a kiadvány mint folyóirat érdemel különösebb figyelmet: e korszakban az első kezdeményezés, amely a szépirodalmi jelleg mellett a tiszta tudományművelést is kitűzi feladatául. Elődje is csak egyetlen egy volt Erdélyben, a Döbrentei Erdélyi Múzeuma (1814). Jellemző, hogy e korszak első tudományos és szépirodalmi folyóirata nem a hasonlíthatatlanul kedvezőbb helyzetben levő Kolozsvárt, hanem Marosvásárhelyt indult meg. Bár csak rövid két évig tudott megjeleni, Marosvásárhely időbeli elsősége annál emlékezetre méltóbb, mert a szépirodalom terén is több tekintetben megelőzte Kolozsvárt. Mentovichnak gonddal s egy séges, felfogással szerkesztett folyóirata mindenesetre jelentős mozzanat az erdélyi magyarság szellemörtlénében.

Ennyi az erdélyi magyarság tudományos életének jele és bizonyossága az abszolutizmusnak majdnem egész első évtizede alatt. Kevés, mindössze néhány derék, de tulajdonképen egyéni mű és személyes kezdeményezés. Sehöl semmi közösségi megmozdulás, semmi nemzetársadalmi életjelenség.

Ez önmagunkban derék egyéni alkotások és elszigetelt törekvések mellett az 1859-ben megalakult Erdélyi Múzeum-Egyesület, mint az erdélyi magyarság közszellemének alkotása, úgy kimagaslik, mint a terebélyes tölgy a szegélyező bokrok közül.

Helytelen fogalmat alkotnánk azonban az akkori erdélyi magyar közéletéről, ha csupán e néhány, felszínre vetődő egyéni jelenség alapján egészben is mozdulatlanoknak és meddőnek ítélnők meg. Ahova a statisztika adatai s a bibliográfia följegyzései lenyúlni nem tudnak, ott, a lelkek mélyén kezdettől fogva hősi munka ment végbe. Mert kétségtelen, hogy hősi erő szükséges az egyéni, családi, nemzeti és állami romok között a magához téréshez, a józan életösztön felébredéséhez és ébrentartásához.

¹³ Ez évtized erdélyi magyar könyvészetét folytatásokban közölte Vass József a Kolozsvári Közlöny 1857. s köv. évfolyamaiban. Összefoglaló ismertetést adott Ürmössy Lajos: *Irodalom az ötvenes években*. Erdélyi Múzeum, 1897. 185—201. l. Az Ürmössy adatai közül a Méhes útijegyzeteire vonatkozó hibás, mert ez még 1847-ben megjelent volt

Az új anyagi helyzet, az új társadalmi és politikai viszonyok, és a barátságosnak épen nem mondható új kormányzat kötöttek le minden erőt. Azonban a múlt roncsainak eltakarítása, az égő sebek enyhítése, a jelenben tájékozódás gondja és gondolata, ha láthatatlanul is, de egyúttal a jövőnek is előkészítője és biztosítása volt. E külsőleg mozdulatlanul és meddőnek tetsző évtized alatt érlelődött tette az erdélyi magyar közlélekekben az a célgondolat, hogy meg kell alkotnia végre a maga erejéből azt a magyar tudományos egyesületet és közgyűjteményt, az Erdélyi Múzeumot, amelynek létesítésével két országgyűlésen eredmény nélkül próbálkozott.

1859. nov. 23—26. napjain az Erdélyi Múzeum-Egyesület csakugyan megalakul hosszú, egészen 1790-ig visszanyúló küzdelmes előzmények után.¹⁴

Az E. M. E. létesítése valóban közszükség volt, azt az erdélyi magyarság egyetemének áldozatkészsége hozta létre. Az akkori erdélyi lapokban az Egyesület ügyét hosszú éveken át állandó rovat tartotta felszínen. A megszervezés módját fejtegető lelkes és komoly hozzászólásokon kívül, szintén éveken át az egykorú hírlapoknak majdnem minden számában ott van az adakozók, alapítók, tagul jelentkezők hosszú névsora. Az ország legkülönbözőbb és legtávolabb részén lakó magyarság is hozzájárult a múzeum anyagának összegyűjtéséhez. Ha valamikor megszerkesztik az Egyesület keletkezésének és első évtizedének *Okmánytárát* (pedig már régen meg kellett volna történnie), akkor csak az adakozók pusztja névsora jókora kötetet fog kitenni. Az adományozókat nem számítva, az alapításkor az Egyesületnek 125 igazgatósági, 382 alapító és 930 részvényes tagja volt. Kereken másfélezer: olyan tekintélyes szám, amilyennel később is csak kevés magyar egyesület dicsekedhetett, Erdélyben pedig egy sem. Bátran elmondható: a létrehozás és a fenntartás az egész erdélyi magyarság érett közszellemének érdeme és öntudatos köteleességvállalása volt.

Kétségtelen azonban, hogy miként a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása méltán és igazán elválaszthatatlan a legnagyobb magyar, Széchenyi István, nevétől, úgy fűződik az E. M. E. megalakulása és megalapítása gróf Mikó Imre személyéhez. Mikó kezében tartva az erdélyi magyarság életének ütőerejét, kellő időben bölcs pillantással látta meg nemcsak a betegséget, hanem a gyógyítás eszközét is. Az ő fáradhatatlan és visszautasítások között sem lankadó közbenjárása nélkül a kormány és az uralkodó beleegyezésének kiharcolása el sem képzelhető. Érdeme továbbá, hogy nemcsak kijárta az engedélyezést az uralkodónál és a katonai kormányzatnál, hanem a megalakulásnak minden mozzanatát

¹⁴ Szilágyi Sándor: *Az Erdélyi Múzeum előzményei*. Budapesti Szemle. 1859; Jakab Elek: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület alakító gyűlése*, u. o. *Az E. M. E. és a Múzeum*. Kolozsvárt, 1910. (A félszázados fennállás alkalmából szerkesztett díszmű.) Kelemen Lajos: *Az Erdélyi Múzeum előzményei*. Erdélyi Múzeum, 1909. 353—375. I (Bőséges bibliográfiát is ad.) Kelemen Lajos: *Az E. M. E. múltja és jelenje*. Kolozsvár, 1913; Buday Árpád: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület utolsó öt éve*. Erdélyi Irodalmi Szemle 1924; György Lajos: *Erdélyi Almanach*, 1925.

maga vezette, irányította. Terveket, emlékiratokat szerkesztett, levelezett, utazott, elnökölt, előadott, amint az ügy érdeke épen megkívánta. Szívügye volt a Múzeum. És végül hazafiúi érdemeit fejedelmi adománnyal is betetőzte. Felsőszén (ma Mikó)-utcai szép nagy kertes telkét (10 hold)¹⁵ s rajta levő 9 szobás villáját éppen akkor adományozta örök tulajdonul az Egyesületnek, amikor a megalakulás legfogasabb feltételéről folyt az eszmecsere: hol helyezhető el a Múzeum anyagkészlete. Mikó adománya után a Múzeum élete többé nem volt kétséges. E hármaskör miatt kapcsolódik elválaszthatatlanul az ő nevéhez az E. M. E. megalapítása. Épen ezért és ez időben kapta Mikó az *Erdély Széchenyije*¹⁶ kitüntető állandó jelzöt.

Az E. M. E. megalakulása örömnünnepe volt nemcsak az erdélyi, de az egyetemes magyarságnak is. Méltán. Ma az új egyesület nyomában az erdélyi magyar tudományos élet terén is — Arany János szavaival élve — lőn új idő, a régi visszacsökkent, reményben gazdag, tettben szapora.

Dr. Kristóf György.

¹⁵ Jakab Elek szerint értéke kitett 30 ezer forintot. Budapesti Szemle, 1860. 350. 1.

¹⁶ L. Kristóf György: *Erdély Széchenyi Istvánja*. Erd. Irod. Szemle, 1929. 328. 1.